

Deeltijdpensioen geen wondermiddel voor langer doorwerken

*Henk-Wim de Boer
Tunga Kantarci
Daniel van Vuuren
Ed Westerhout*

DESIGN PAPER 129

DESIGN PAPERS zijn onderdeel van de **refereed Industry Paper Series**, dat wil zeggen beoordeeld en geaccordeerd door de Netspar Editorial Board. Ze bediscussiëren het ontwerp van (een component van) een pensioensysteem of –product, analyseren de doelstelling en bieden mogelijkheden voor het verbeteren van de doeltreffendheid ervan. Dit type paper is toegankelijk geschreven voor specialisten uit de sector, verantwoordelijk voor het ontwerpen van de besproken component. Design Papers bevatten een sectie waarin de auteurs naar aanleiding van de analyse hun eigen mening geven. Design Papers worden ter bespreking gepresenteerd bij Netspar evenementen, waarbij de panelleden bestaan uit vertegenwoordigers van academici en partners uit de sector, samen met internationale wetenschappers. Netspar Design Papers worden beoordeeld door de Netspar Editorial Board alvorens tot publicatie wordt overgegaan.

Colofon

Netspar Design Paper 129, augustus 2019

Editorial Board

Rob Alessie – Rijksuniversiteit Groningen
Iwan van den Berg – AEGON
Mark-Jan Boes – VU Amsterdam & ABN Amro
Mark Boumans – PGGM
Kees Goudswaard – Universiteit Leiden
Arjen Hussem – PGGM
Bert Kramer – Rijksuniversiteit Groningen & Ortec Finance
Fieke van der Lecq (voorzitter) – VU Amsterdam
Roderick Molenaar – Robeco
Raymond Montizaan – Universiteit Maastricht
Alwin Oerlemans – APG
Maarten van Rooij – De Nederlandsche Bank
Peter Schotman – Universiteit Maastricht
Koen Vaassen – Achmea
Mieke van Westing – Nationale Nederlanden
Peter Wijn – APG
Marianne Zweers – a.s.r.

Ontwerp

B-more Design

Vormgeving

Bladvulling, Tilburg

Redactie

Jolanda van den Braak, Nijmegen
Netspar

Design Papers is een uitgave van Netspar. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteur(s).

INHOUD

<i>Samenvatting</i>	4
<i>Abstract</i>	5
1. <i>Inleiding</i>	6
2. <i>De vignettenmethode</i>	9
3. <i>Selectie van resultaten uit LISS-analyse: beschrijvende analyse</i>	12
4. <i>Econometrische analyse</i>	23
5. <i>Conclusie</i>	27
<i>Literatuur</i>	28

Affiliaties

Henk-Wim de Boer – Centraal Planbureau (CPB)

Tunga Kantarcı – Tilburg University

Daniel van Vuuren – De Argumentenfabriek en Tilburg University

Ed Westerhout – Centraal Planbureau (CPB) en Tilburg University

Samenvatting

Deeltijdpensioen geen wondermiddel voor langer doorwerken

Een enquête op basis van vignetten laat zien dat de voorkeur voor deeltijdpensioen groot is. De animo voor deeltijdpensioen is nagenoeg gelijk voor mensen met verschillende opleidingsniveaus, voor mannen en vrouwen en hangt ook niet af van het huishoudinkomen. Veel mensen werken langer door wanneer zij gebruik kunnen maken van deeltijdpensioen. Dit positieve participatie-effect wordt echter in de regel tenietgedaan doordat anderen juist eerder starten met het afbouwen van hun gewerkte uren. Per saldo leidt de mogelijkheid van deeltijdpensioen dan niet tot stijging van het aantal gewerkte uren. De mogelijkheid van deeltijdpensioen leidt wel tot langer doorwerken indien het financieel aantrekkelijk wordt gemaakt. Hier zijn wel kosten aan verbonden.

Abstract**Part-time pension is not a panacea for labor participation**

A specifically designed survey in the LISS panel (Longitudinal Internet Studies for the Social Sciences), based on vignettes, shows that the preference for partial retirement is high. The enthusiasm for partial retirement is about the same for people with different educational levels, genders and household incomes. Many people work longer if they can make use of a partial retirement provision. However, this positive participation effect is canceled out by the fact that others reduce their hours worked and start (partially) retiring at younger age. On balance, the possibility of a part-time pension does not lead to an increase in the number of hours worked. The possibility of a partial retirement does, however, lead to working longer if it is made financially attractive. There are however costs involved.

1. Inleiding

Door de vergrijzing van de bevolking stijgen de uitgaven aan sociale zekerheid (met name de AOW), gezondheidszorg en verzorging en verpleging. Wanneer instituties niet worden aangepast kunnen deze steeds minder goed uit belasting- en premieopbrengsten worden bekostigd. Het probleem voor de overheidsfinanciën is echter flink kleiner geworden nadat het besluit werd genomen om de AOW-gerechtigde leeftijd te verhogen. Het mes van deze maatregel snijdt aan twee kanten: enerzijds worden de overheidsuitgaven beteugeld, anderzijds stijgen de belasting- en premieopbrengsten doordat mensen langer doorwerken.

Een logische optie voor dat langer doorwerken is deeltijdpensioen. Een abrupte overgang van voltijdwerk naar voltijdpensioen is voor veel werkenden waarschijnlijk niet optimaal. Veel oudere werkenden geven aan geleidelijk te willen uittreden, maar daar niet toe in staat te zijn (Kantarci and van Soest, 2008; Bolhaar & van Vuuren, 2018). Over de gevolgen van deeltijdpensioen voor langer doorwerken is echter nog niet veel bekend, zeker niet in combinatie met de verhoging van de AOW-leeftijd. Tot 2013 stond de AOW leeftijd decennialang op 65 jaar en werd toen opgehoogd. Buiten Nederland geldt veelal hetzelfde, zij het dat landen sterk verschillen in het tijdstip waartoe tot een verhoging van de leeftijd is besloten en het tempo waarin dit gebeurt.

Deeltijdpensioen kan zowel positief als negatief uitwerken op het aantal gewerkte uren. Zo kunnen werknemers eerder starten met het 'afbouwen' van hun werkzaamheden, terwijl zij tegelijkertijd misschien beter in staat zijn om het werk tot op hogere leeftijd vol te houden. Deze effecten werken tegen elkaar in en het saldo kan positief of negatief zijn. Wat het effect is van deeltijdpensioen op de gewerkte uren is daarom een empirische vraag.

Empirische studies laten geen eenduidig beeld zien van de samenhang tussen deeltijdpensioen en arbeidsparticipatie. In Duitsland en Zweden werden positieve effecten gevonden, maar studies in Oostenrijk en aan een Amerikaanse universiteit toonden juist een negatief verband tussen deeltijdpensioen en gewerkte uren. De Duitse *Altersteilzeit* leidde tot meer deeltijdwerk van mannen en uitstel van hun voltijdpensioen met gemiddeld 1,8 jaar (Berg et al., 2015). Voor vrouwen werd daarentegen een beperkte daling (0,2 jaar) gevonden. In Zweden steeg het arbeidsaanbod per saldo door de (inmiddels ter ziele gegane) deeltijdpensioenregeling (Wadensjö, 2006). Het effect van substitutie van voltijdwerk door deeltijdwerk is volgens deze studie kleiner dan de substitutie van voltijdpensioen door deeltijdwerk. In Oostenrijk werd echter het tegenovergestelde gevonden (Graf et al., 2011). Werknemers bleken de

deeltijdpensioenregeling vooral te gebruiken als substituut voor het langer doorwerken in een voltijdaanstelling. Het effect op de gewerkte uren was daarom negatief. Hetzelfde resultaat volgt uit een analyse op basis van personeelsgegevens van de University of North Carolina. Deze laat zien dat deeltijdpensionering vooral betekent dat mensen eerder gaan afbouwen. De studie vindt geen effect op langer doorwerken, waardoor het saldo-effect op de gewerkte uren negatief is (Ghent et al., 2001). Internationaal vergelijkend onderzoek suggereert daarentegen een positief verband tussen de mogelijkheid voor deeltijdwerk en de arbeidsparticipatie van ouderen (Been en van Vliet, 2017).

Een klein aantal studies heeft gekeken naar deeltijdpensioen in Nederland. Ook deze studies laten gemengde resultaten zien. Van Soest et al. (2007) en Kantarcı en van Soest (2008) vinden een positief effect van deeltijdpensioen op arbeidsaanbod. Beide studies maken gebruik van *stated preferences*, ofwel de uitgesproken voorkeuren van respondenten in een aantal hypothetische situaties. Vroom et al. (2012) gebruiken administratieve data, maar zijn strikter in hun definitie van deeltijdpensioen. Van deeltijdpensioen is in hun studie alleen sprake als er zowel urenvermindering als aanspreken van pensioengeld plaatsvindt. Zij vinden dat maximaal 10 procent van de werknemers op deze manier van deeltijdpensioen gebruik wil maken en dat dit ten koste gaat van voltijdwerk, waardoor het arbeidsaanbod afneemt.

In dit paper verkennen we het potentieel van deeltijdpensioen. Verwachten mensen langer te werken als zij hiervan gebruik kunnen maken? Komt deeltijdpensioen vooral in de plaats van vervroegd pensioen of juist in plaats van voltijdpensioen? In het eerste geval heeft deeltijdpensioen een positief gevolg voor de arbeidsparticipatie; in het tweede geval juist negatief. Hoeveel uren willen deeltijdgepensioneerden precies werken? Welke rol speelt het loon dat mensen in de deeltijdpensioenfase kunnen verdienen en in hoeverre is het relevant dat langer doorwerken ten goede komt aan de opbouw van het latere voltijdpensioen? Een belangrijk verschil ten aanzien van eerdere studies is dat de AOW-leeftijd nu verhoogd wordt en dat veel mensen actief nadenken over manieren waarop zij de periode tot aan deze hogere AOW-leeftijd gaan overbruggen.

Om de bovenstaande vragen te beantwoorden maken we gebruik van het Langlopende Internet Studies voor de Sociale wetenschappen-panel (LISS). Naast een aantal standaard vragen hebben we aan de respondenten vignetten voorgelegd met verschillende uittredingspatronen, waaronder deeltijdpensioen en de institutionele invulling daarvan. Via hun antwoorden herleiden we de uittredingsvoorkeuren van 40-plussers met al dan niet de optie van deeltijdpensioen.

In de volgende sectie gaan we in op de gebruikte vignettenmethode. In secties 3 en 4 presenteren en interpreteren we de resultaten van onze analyse. Sectie 3 doet dat in de vorm van een beschrijvende analyse, sectie 4 aan de hand van een economische analyse gebaseerd op schattingen van een *multinomial logit model*. Sectie 5 bevat concluderende opmerkingen.

2. De vignettenmethode

Deelnemers aan de enquête wordt gevraagd om verschillende hypothetische situaties te beoordelen. Door de gestelde vragen steeds op één punt te laten verschillen (bijvoorbeeld de basispensioenleeftijd of de vervangingsratio bij deeltijdpensioen), krijgen we inzicht in het belang van verschillende factoren.

De situaties die aan de deelnemers worden voorgelegd zijn hypothetisch opgezet om deelnemers voor wie de geschetste scenario's onrealistisch overkomen, te helpen de vragen te beantwoorden. Mensen zonder werk kunnen bijvoorbeeld moeite hebben zich voor te stellen dat zij een permanente baan hebben tot aan hun pensioen, maar zijn wellicht wel in staat vragen te beantwoorden die betrekking hebben op een hypothetische situatie. Tegelijkertijd sluiten de beschreven situaties aan bij de individuele deelnemer door informatie over het eigen arbeidsinkomen te gebruiken bij de formulering van de vignetten. Dit maakt de kans op bruikbare antwoorden groter. Uit eerder onderzoek blijkt namelijk dat mensen moeite hebben om vragen te beantwoorden die te ver van hun eigen situatie afwijken (zie Been et al., 2019).

De vignetten die in dit onderzoek aan de deelnemers zijn voorgelegd, zijn varianten op de volgende:

Stelt u zich voor dat u tot 65-jarige leeftijd een 40-urige werkweek heeft en €4.000,- per maand verdient. Hoe beoordeelt u de volgende drie opties ten aanzien van het pensioen vanaf 65-jarige leeftijd?

- Vroegpensioen: met directe ingang een volledig pensioen van €2.400,- per maand.
- Deeltijdpensioen: 5 jaar lang een deeltijdpensioen van €1.000,- per maand, gecombineerd met een 20-urige werkweek en een arbeidsinkomen van €2.000,- per maand; daarna een voltijdpensioen van €3.200,- per maand.
- Uitgesteld pensioen: 5 jaar lang een 40-urige werkweek en een arbeidsinkomen van €4.000,- per maand; daarna een voltijdpensioen van €4.000,- per maand.

Figuur 1 toont een van de vragen die aan de deelnemers is voorgelegd. Deelnemers wordt gevraagd hun voorkeur uit te spreken voor een van de drie opties. Aan degenen die voor de deeltijdpensioenoptie hebben gekozen, wordt vervolgens gevraagd of zij als alternatief voor de eerste of derde optie zouden kiezen. Wanneer we ook de tweede voorkeur weten van mensen met die allereerst voor deeltijdpensioen kiezen (vroegpensioen of uitgesteld pensioen), dan kunnen we iets afleiden over het effect van deeltijdpensioen op het arbeidsaanbod. Als mensen vooral vroegpensioen

Figuur 1: Basisvraag naar de interesse voor drie pensioenopties

Veel werknemers gaan volledig met pensioen na fulltime gewerkt te hebben; de leeftijd waarop ze met pensioen gaan kan verschillen. Andere werknemers gaan met deeltijdpensioen, waarbij ze parttime werken voordat ze volledig met pensioen gaan. Hieronder beschrijven we de pensioenplannen van drie werknemers. Alie drie werken ze momenteel 40 uur per week en verdienen €4.000 per maand. De pensioenplannen verschillen in de volgende opzichten:

- de pensioneringsleeftijd
- het pensioeninkomen (incl. eventuele AOW)
- de wijze van met pensioen gaan (gedeeltelijk of volledig)

Vergelijkt u alstublieft de plannen die hieronder worden gepresenteerd.

Judith is van plan met pensioen te gaan als zij 65 wordt. Haar pensioeninkomen zal €2.400 per maand bedragen. Dit plan kan als volgt worden samengevat:

Leeftijd	62-63-64	65-66-67-68-69-70-71-72
	Werk	Pensioen
Gewerkte uren	40 uur	0
Arbeidsinkomen	€4.000	0
Pensioeninkomen	0	€2.400

Maria is van plan om haar werkuren te verminderen tot 20 uur per week en hetzelfde werk te blijven doen van haar 65ste tot haar 70ste. Zij gaat €2.000 per maand verdienen en ontvangt €1.000 vanuit haar gedeeltelijk pensioen. Wanneer zij parttime blijft werken, blijft zij pensioen opbouwen voor haar volledige pensionering op haar 70ste. Haar pensioeninkomen zal dan €3.200 per maand zijn. Dit plan kan als volgt worden samengevat:

Leeftijd	62- 63-64	65-66-67-68-69	70-71-72
	Werk	Deeltijdpensioen	Pensioen
Gewerkte uren	40 uur	20 uur	0
Arbeidsinkomen	€4.000	€2.000	0
Pensioeninkomen	0	€1.000	€3.200

Nicole is van plan met pensioen te gaan als zij 70 wordt. Haar pensioeninkomen zal €4.000 per maand bedragen. Dit plan kan als volgt worden samengevat:

Leeftijd	6-63-64-65-66-67-68-69	70-71-72
	Werk	Pensioen
Gewerkte uren	40 uur	0
Arbeidsinkomen	€4.000	0
Pensioeninkomen	0	€4.000

Op basis van uw eigen voorkeuren, welk plan vindt u het meest aantrekkelijk?

- ☐ Het plan van Judith
- ☐ Het plan van Maria
- ☐ Het plan van Nicole

als tweede voorkeur hebben, dan zal de mogelijkheid van deeltijdpensioen het arbeidsaanbod doen toenemen. Als mensen echter vooral uitstel als tweede voorkeur aangeven, dan zal de mogelijkheid van deeltijdpensioen leiden tot gemiddeld eerder met pensioen gaan.

De varianten op bovenstaande vraag gebruiken andere gegevens over arbeidsinkomen, ingangslleeftijd van de drie opties, vervangingsratio bij de drie opties (verhouding pensioen en arbeidsinkomen), verhoging vervangingsratio bij langer doorwerken (verhoging vervangingsratio bij keuze voor deeltijdpensioen in plaats van vroegpensioen, verhoging vervangingsratio bij keuze voor uitgesteld pensioen in plaats van deeltijdpensioen), lengte van de deeltijdpensioenfase en hoogte van het uurloon in de deeltijdpensioenfase.

Een welbekend nadeel van de vignettenmethode is dat het enkel beschrijft hoe respondenten denken te zullen handelen in bepaalde situaties. Het valt echter niet uit te sluiten dat de respondenten in werkelijkheid met een andere situatie te maken krijgt. Evenmin valt het uit te sluiten dat respondenten anders handelen dan zij nu denken te zullen doen, ook als de toekomstige situatie exact overeenkomt met de situatie zoals die in de enquête wordt beschreven. Om dit nadeel te verkleinen, krijgen de respondenten additionele vragen voorgelegd.

De enquête is in 2017 uitgevoerd onder deelnemers van het LISS-panel ouder dan 40 jaar. De respons bedraagt 3.262 personen. Voor meer informatie over de samenstelling van de groep geënquêteerden, zie Been et al. (2019).

Tot slot maken we een opmerking over de actuariële neutraliteit van de opties. De opties waaruit respondenten moesten kiezen waren niet noodzakelijk actuariel neutraal. Dit heeft ermee te maken dat actuariële neutraliteit strikt genomen afhankelijk is van individuele factoren. De consequentie is dat een keuze voor deeltijdpensioen zowel kan zijn ingegeven door een betere balans tussen werk en vrije tijd als door een betere balans tussen premie en uitkering. Ons onderzoek ondervangt dit probleem door voldoende variaties aan te brengen. Zoals hieronder uitgelegd, geeft ons onderzoek een beeld van het belang van vervangingsratio's bij verschillende pensioenopties.

3. Selectie van resultaten uit LISS-analyse: beschrijvende analyse

We kunnen de resultaten uit de enquête aan de hand van twee vragen onderverdelen:

1. Hoe groot is de voorkeur voor deeltijdpensioen en hoe hangt deze samen met bevolkingskenmerken zoals leeftijd en geslacht?
2. Hoe hangt de voorkeur voor deeltijdpensioen samen met de vormgeving ervan, zoals het loon dat in de deeltijdpensioenfase wordt verdiend en de lengte van de deeltijdpensioenfase?

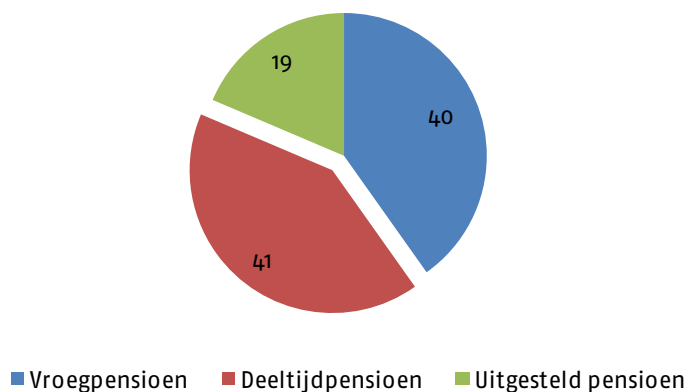
3.1 Wie kiest voor deeltijdpensioen?

Figuur 2 laat zien hoe respondenten de drie pensioenopties waarderen bij een basispensioenleeftijd van 65 jaar. Het populairst zijn de opties van deeltijdpensioen en vroegpensioen met aandelen van 41 respectievelijk 40 procent. De optie van pensioenuitstel tot 70-jarige leeftijd is aanmerkelijk minder populair (19 procent).

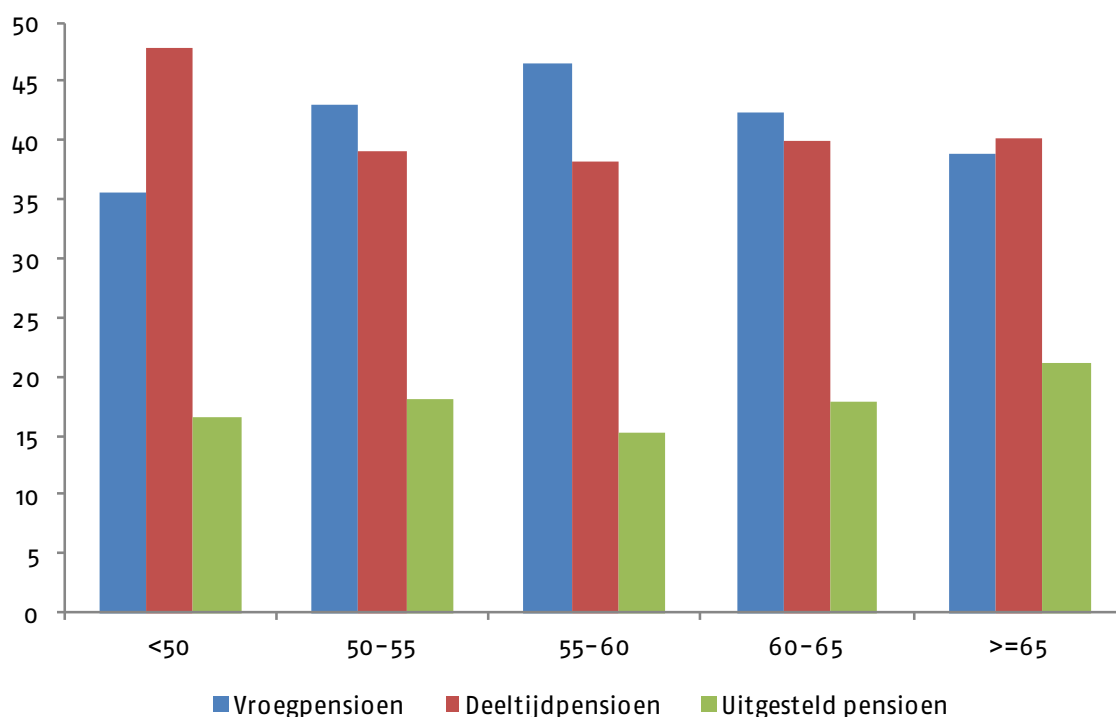
Figuur 3 laat de rol van leeftijd zien. Er blijkt geen eenduidig verband tussen leeftijd enerzijds en de vraag naar de drie vormen van pensioen anderzijds. Vergelijken we de groep jonger dan 50 jaar met de groep ouder dan 65 jaar, dan zien we wel een verschil. Jongeren vinden deeltijdpensioen aantrekkelijker dan ouderen. Ouderen gaan iets vaker voor uitgesteld pensioen.

Mensen die al met pensioen zijn beschikken al over een (positieve of negatieve) ervaring, wat de beantwoording van enquêtevragen kan beïnvloeden. Beperken we de populatie tot het deel dat jonger is dan 60 jaar, dan zien we echter weinig verschil. Ook voor hen is deeltijdpensioen de favoriete optie; de verdeling over de drie opties is ruwweg hetzelfde als voor de gehele populatie.

Figuur 2: Basisvoorkeuren voor vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen bij een basispensioenleeftijd van 65 jaar

Figuur 3: De vraag naar vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen, naar leeftijd

Figuur 4 laat het onderscheid zien tussen mannen en vrouwen. Vrouwen blijken meer geneigd te kiezen voor vroegpensioen en deeltijdpensioen en minder voor uitstel van pensioen, al zijn de verschillen met mannen niet groot. Dit resultaat is in lijn met de bestaande verschillen tussen mannen en vrouwen qua arbeidsparticipatie.

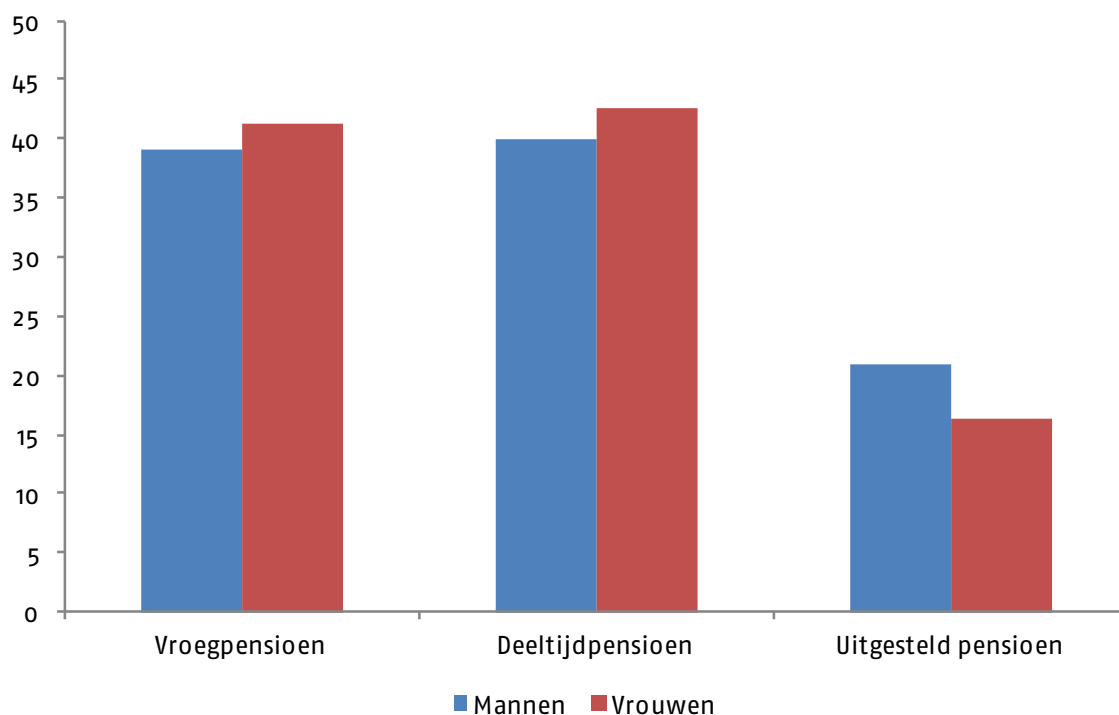
Figuur 5 differentieert de keuze naar het netto-inkomen van de respondent. Inkomen lijkt weinig verschil te maken. Hoge inkomens hebben een iets grotere voorkeur voor deeltijdpensioen dan lage inkomens. Daar staat tegenover dat mensen met lage inkomens meer belangstelling hebben voor het vroegpensioen.

Figuur 6 toont de keuze voor drie verschillende opleidingsniveaus. Ook hier zijn de verschillen beperkt, wat men zou kunnen verwachten op grond van de correlatie tussen inkomen en opleidingsniveau. Het belangrijkste verschil zien we tussen laag- en hoogopgeleiden. Laagopgeleiden hebben een minder sterke voorkeur voor deeltijdpensioen en een grotere voorkeur voor uitgesteld pensioen dan hoogopgeleiden.

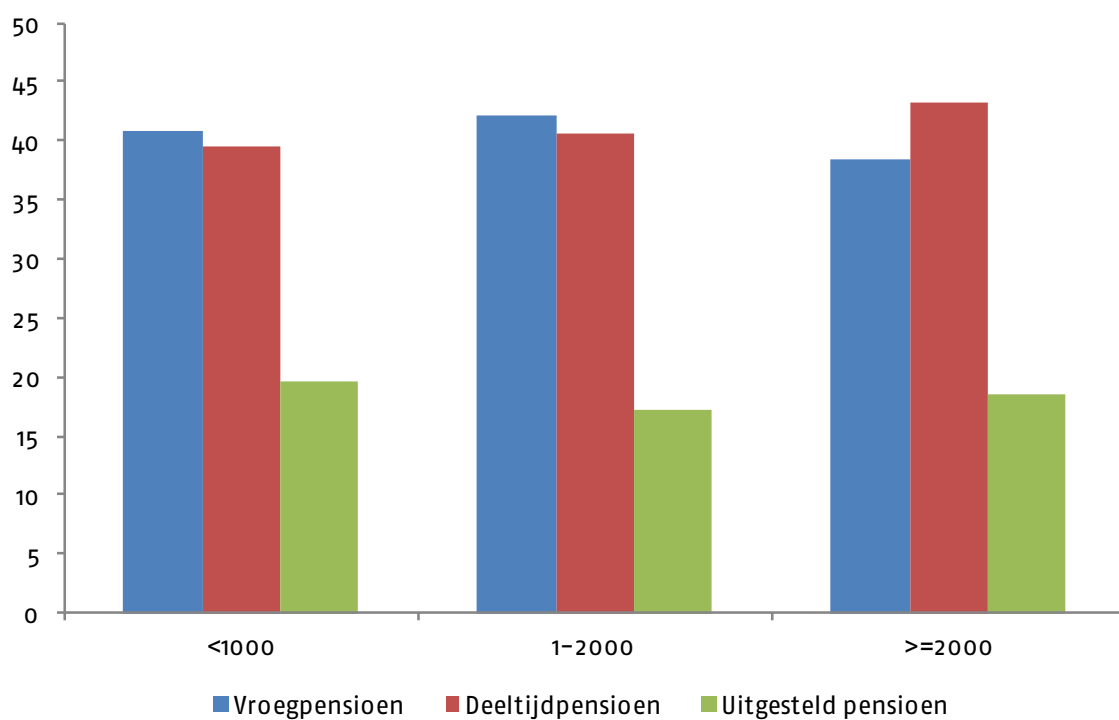
3.2 Welke factoren maken deeltijdpensioen aantrekkelijk?

Zoals gezegd wisselen de vignetten in de leeftijd waarop de drie pensioenopties ingaan. Om precies te zijn: de basispensioenleeftijd is 61, 63 of 65 jaar. Vroegpensioen en deeltijdpensioen gaan in op de basispensioenleeftijd en uitstel van pensioen

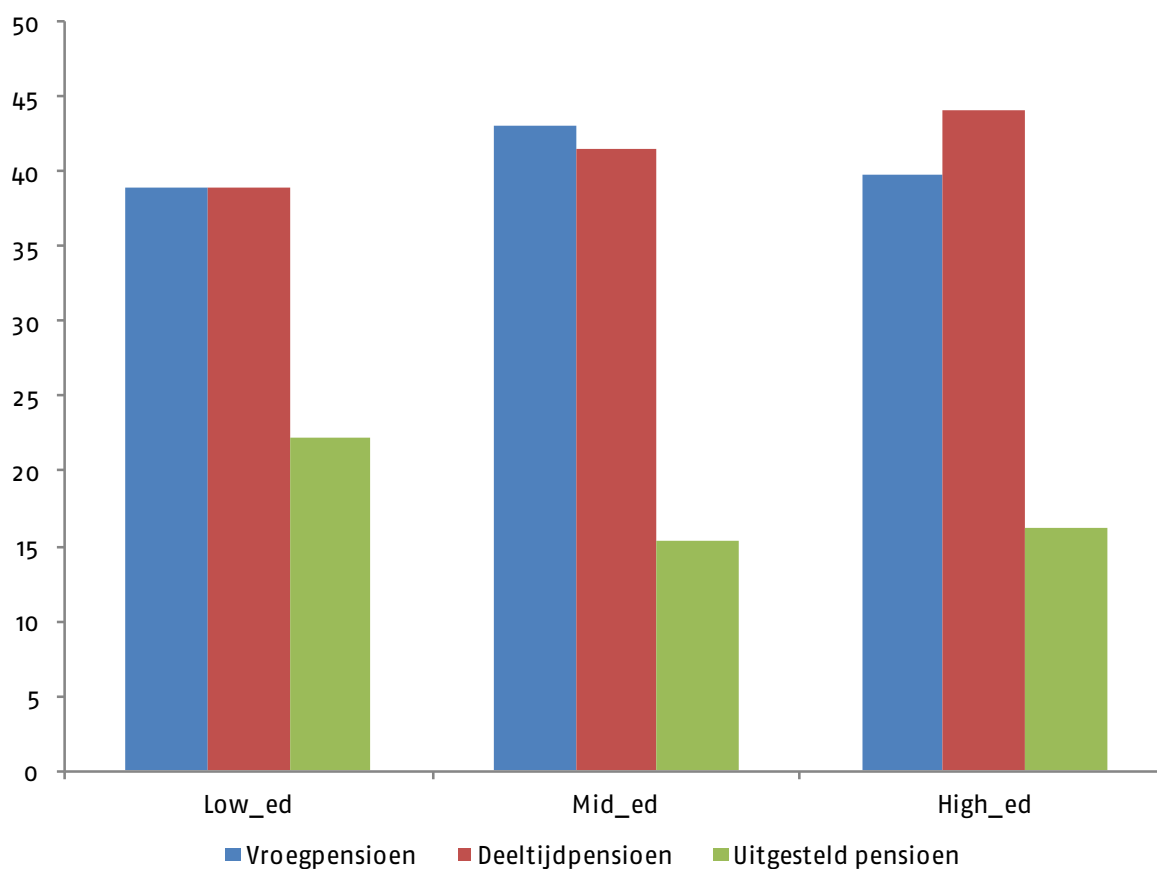
Figuur 4: De vraag naar vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen, naar geslacht

Figuur 5: De vraag naar vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen, naar inkomen

Figuur 6: De vraag naar vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen, naar opleidingsniveau

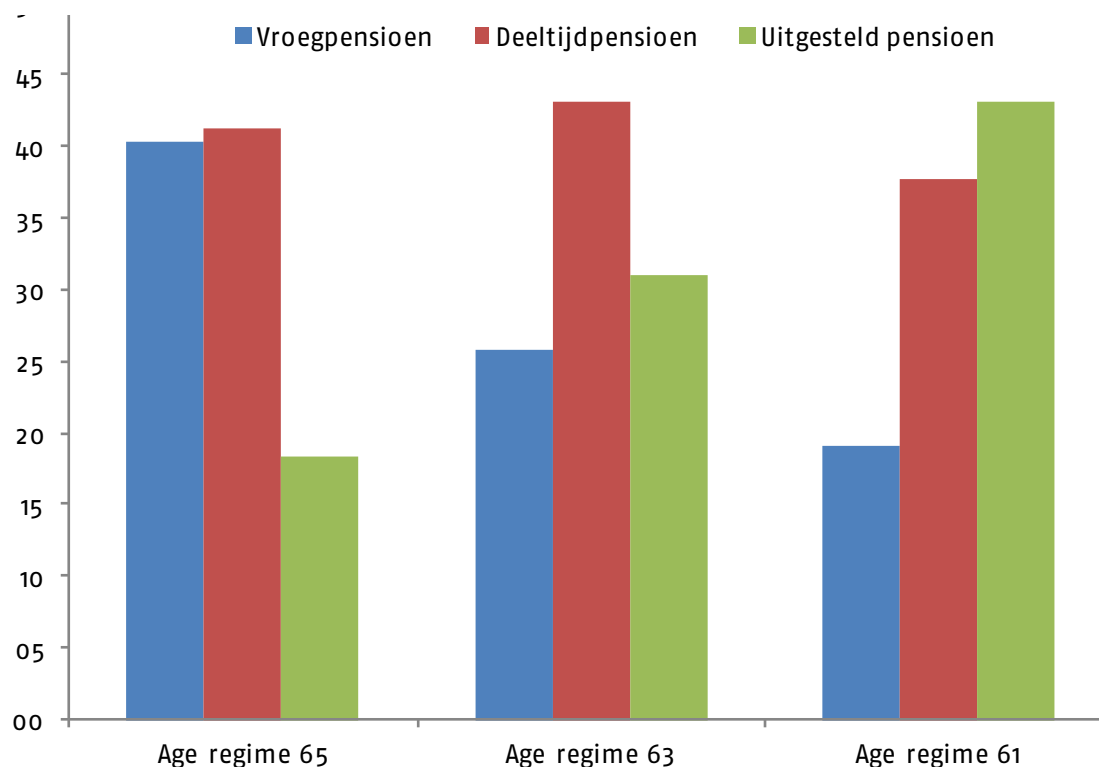

betekent dat het pensioen vier of vijf jaar na de basispensioenleeftijd ingaat. Figuur 7 presenteert de rol van de basispensioenleeftijd.

De staven die zijn aangeduid als *age regime 65* hebben betrekking op een basispensioenleeftijd van 65 jaar. Dit is de referentiecategorie. In deze categorie is de animo voor een uitgesteld pensioen, waarbij pas bij 70 jaar de omslag van voltijdwerk naar een voltijdpensioen wordt gemaakt, beperkt en zijn vroegpensioen en deeltijdpensioen ongeveer even aantrekkelijk. De staven voor een basispensioenleeftijd van 63 jaar tonen een ander beeld. De animo voor een uitgesteld pensioen, dat nu bij 68 jaar ingaat, is beduidend groter en de animo voor een vroegpensioen, dat al bij 63 jaar ingaat, is een stuk kleiner. Deeltijdpensioen is ongeveer even aantrekkelijk als in de referentiecategorie. Voor een basispensioenleeftijd van 61 jaar geldt eenzelfde resultaat. Nu is de animo voor een vroegpensioen nog kleiner en die voor een uitgesteld pensioen nog groter.

Samenvattend: een hogere basispensioenleeftijd vertaalt zich in een sterkere voorkeur voor vroegpensioen en een zwakkere voorkeur voor uitstel van pensioen. De voorkeur voor deeltijdpensioen is minder afhankelijk van de hoogte van de

Figuur 7: De vraag naar vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen, naar basispensioenleeftijd

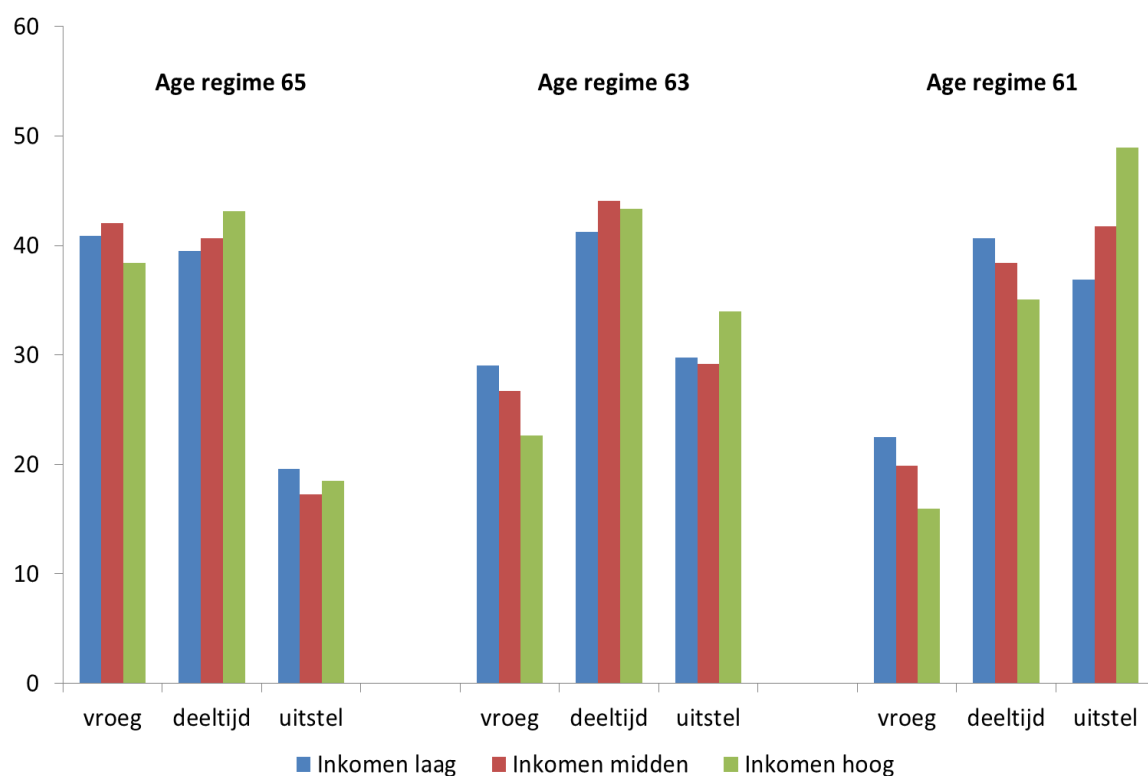
basispensioenleeftijd. Deze resultaten lijken te wijzen op een normeffect. Traditioneel was 65 jaar de AOW-gerechtigde leeftijd; de leeftijd van 65 is een normleeftijd geworden waarop de financiële levenscyclus is ingericht. De verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd is pas kortgeleden ingezet en het is niet waarschijnlijk dat deze verandering de normen van de bevolking al volledig heeft doen aanpassen. Voor mensen die 65 jaar nog als normjaar hanteren, is een keuze voor uitstel van pensioen de meest logische bij een basispensioenleeftijd van 61 en ligt een keuze voor vroegpensioen meer voor de hand als de basispensioenleeftijd 65 jaar is.

We kunnen deze resultaten nog verbijzonderen door te kijken naar verschillende inkomens- en opleidingsniveaus. Zie hiervoor figuur 8 en 9. Deze figuren bevestigen onze conclusies over het effect van de basispensioenleeftijd.

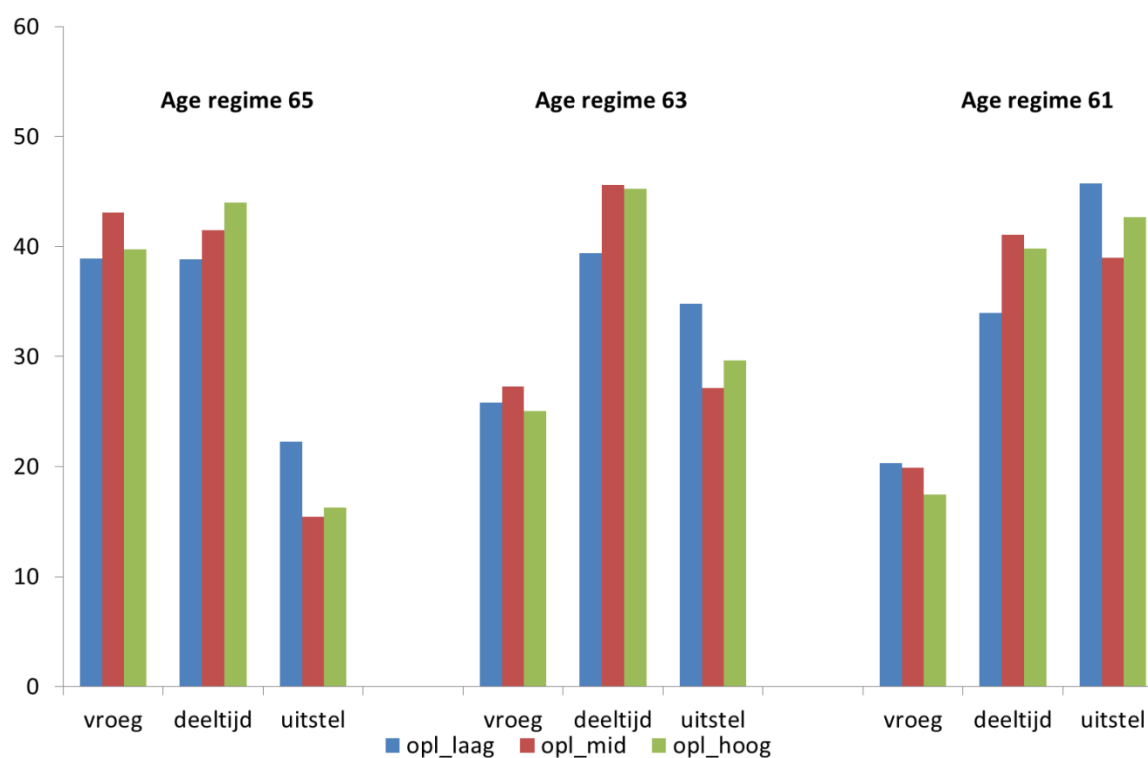
Ook wisselen de vignetten in de vervangingsratio's bij de drie pensioenopties. De vignetten hebben gemeenschappelijk dat de vervangingsratio bij uitstel van pensioen hoger is dan bij deeltijdpensioen en dat de vervangingsratio bij deeltijdpensioen hoger is dan bij vroegpensioen. De vignetten verschillen echter in de hoogte van de vervangingsratio's en de verschillen in vervangingsratio tussen verschillende pensioenopties. Door de uitkomsten van verschillende vignetten met elkaar te vergelijken zijn we in staat inkomenseffecten en substitutie-effecten in beeld te brengen.

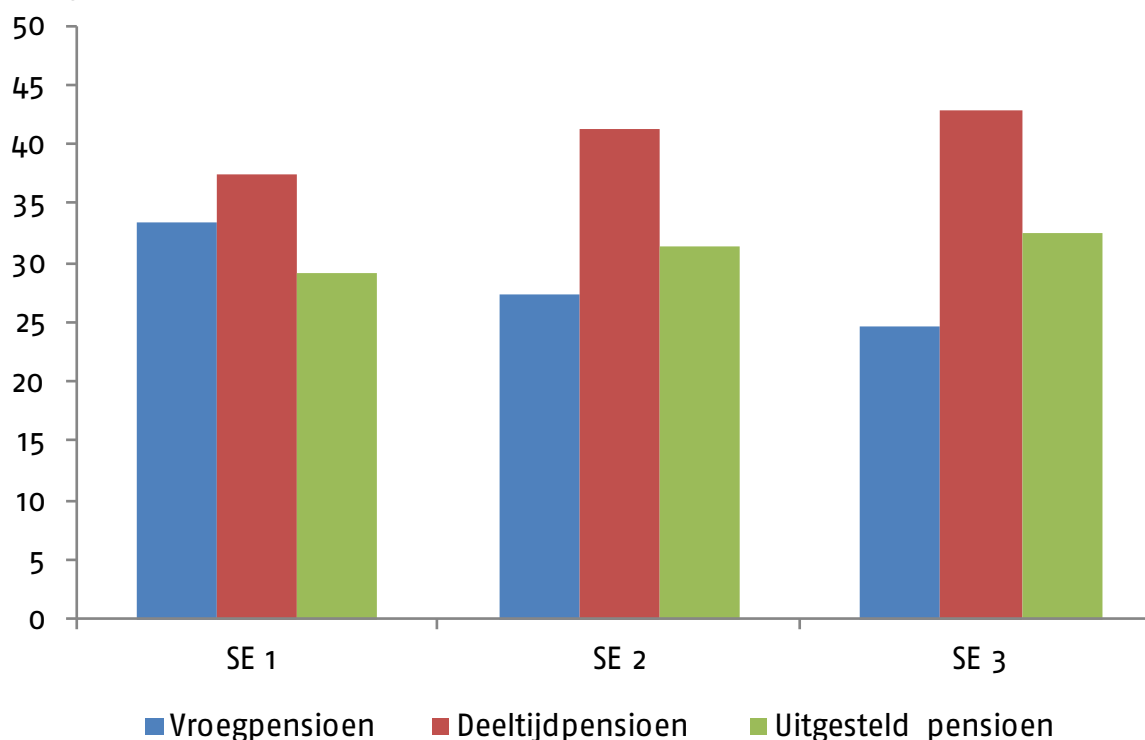
Figuur 8: De vraag naar vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen, naar basispensioenleeftijd en inkomen

Figuur 9: De vraag naar vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen, naar basispensioenleeftijd en opleidingsniveau

Figuur 10: De vraag naar vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen, naar grootte van substitutie-effect

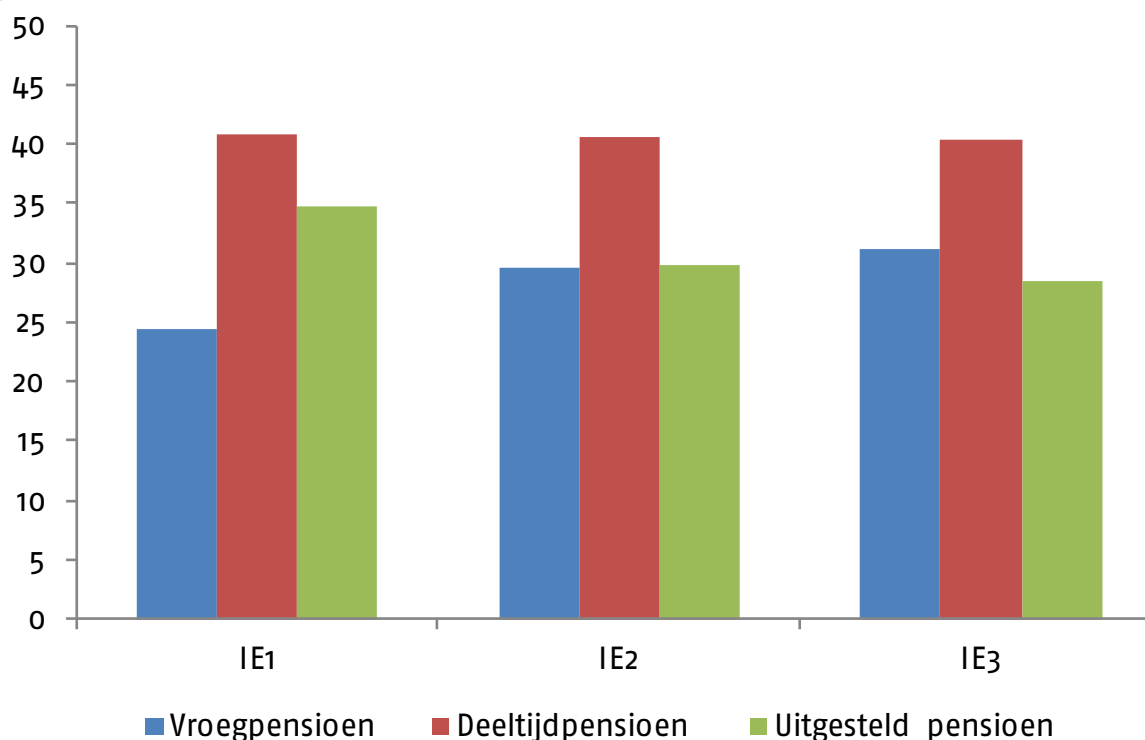
Figuur 10 presenteert de rol van de verschillen in vervangingsratio tussen de drie opties. Bij SE1 is de vervangingsratio bij deeltijdpensioen 10 procentpunt hoger dan bij vroegpensioen. De vervangingsratio bij uitstel van pensioen is weer 10 procentpunt hoger dan bij deeltijdpensioen.

Bij SE2 zijn de overeenkomstige cijfers 15 procentpunt en bij SE3 20 procentpunt. Zoals figuur 10 laat zien, doet de grootte van de financiële prikkel ertoe. De optie van vroegpensioen wordt minder aantrekkelijk naarmate de financiële prikkel tot langer doorwerken, in de vorm van deeltijdpensioen of in de vorm van pensioenuitstel, groter wordt. Deeltijdpensioen wordt aantrekkelijker.

Enigszins verrassend is dat de animo voor een uitgesteld pensioen nauwelijks toeneemt met het opschroeven van de corresponderende vervangingsratio. Een mogelijke verklaring is dat de kracht van de financiële prikkel vermindert als de prikkel al groot is. Daarnaast heeft de financiële prikkel van een hogere vervangingsratio bij uitgesteld pensioen wellicht minder effect omdat het uitgestelde pensioen pas na vijf jaar ingaat (het deeltijdpensioen gaat onmiddellijk op de basispensioenleeftijd in). Een alternatieve verklaring is dat de belangstelling voor een uitgesteld pensioen toch al relatief klein als de basispensioenleeftijd 65 jaar is.

Figuur 11 laat de betekenis van de hoogte van de vervangingsratio zien. Een hogere vervangingsratio betekent dat de vervangingsratio in alle drie de pensioenopties

Figuur 11: De vraag naar vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen, naar grootte van inkomenseffect

hoger zijn. Ongeacht de optie waarvoor wordt gekozen, is bij IE2 dus een hoger inkomen beschikbaar dan bij IE1 en is bij IE3 een hoger inkomen beschikbaar dan bij IE2. Figuur 11 laat een duidelijk effect zien bij vroegpensioen en uitstel van pensioen. Waar in geval van een lage vervangingsratio (IE1) 24,4 procent van de populatie kiest voor een vroegpensioen, is dit bij een hoge vervangingsratio (IE3) ruim 31 procent. Het aandeel van het uitgestelde pensioen zakt van 34,8 naar 28,5 procent. Beide resultaten zijn in overeenstemming met theorie en empirie die stellen dat een hoger inkomen mensen ertoe aanzet meer vrije tijd op te nemen. Het aandeel van het deeltijdpensioen verandert nauwelijks. Een mogelijke interpretatie is dat een hoger inkomen een deel van de bevolking doet switchen van een uitgesteld pensioen naar een deeltijdpensioen en een ander deel van de bevolking van een deeltijdpensioen naar een vroegpensioen. Als de groepen die switchen ongeveer even groot zijn, verandert het aandeel van deeltijdpensioen nagenoeg niet.

Een van de factoren die de voorkeur voor deeltijdpensioen kunnen beïnvloeden, is het loon tijdens de deeltijdpensioenfase. Het is goed voorstelbaar dat werkenden eerder geneigd zijn voor deeltijdpensioen te kiezen als het uurloon in die fase hoger is. Omgekeerd klinkt het aannemelijk dat werkgevers eerder bereid zijn deeltijdwerk organisatorisch mogelijk te maken als het loon van de deeltijdwerker lager ligt – zeker als de productiviteit van de deeltijdwerker lager is dan dat van andere werkenden.

De studie speelt in op deze vraag door in sommige vignetten het loon in de deeltijdpensioenfase 20 procent lager te stellen dan in de werkende fase gebruikelijk was. Het effect is interessant. Een lager loon in de deeltijdpensioenfase leidt tot een daling in de voorkeur voor deeltijdpensioen met 4 procentpunt. Van deze 4 procentpunt switcht globaal de helft naar vroegpensioen en de andere helft naar uitstel van pensioen. Macro-economisch gezien is er dus een bescheiden effect op de arbeidsparticipatie. Bij de mensen die switchen van deeltijdpensioen naar vroegpensioen overheerst het substitutie-effect: bij een lager loon besluiten ze hun arbeidsparticipatie te verminderen. Bij degenen die switchen van deeltijdpensioen naar uitstel van pensioen overheerst juist het inkomenseffect: bij een lager loon besluiten ze hun arbeidsparticipatie op te krikken.

De aantrekkelijkheid van deeltijdpensioen is behalve van het loon in de deeltijdfase ook van andere factoren afhankelijk. We hebben naar drie factoren gekeken: het aantal jaren dat de deeltijdfase beslaat, het aantal gewerkte uren per week in de deeltijdfase en het aantal stappen waarin het deeltijdpensioen wordt verhoogd. De rol van het aantal jaren deeltijdpensioen blijkt beperkt. De resultaten voor een periode van vier jaar zijn nagenoeg hetzelfde als die voor een periode van vijf jaar. Kijken we naar het aantal gewerkte uren, dan resulteert een evenwichtig beeld. De deelnemers kregen drie opties voorgelegd: 12, 20 of 28 uur werk per week in de deeltijdfase. De aandelen van de drie opties liggen redelijk dicht bij elkaar, hoewel het merendeel van de respondenten de middelste optie verkiest: 20 uur werk per week. Tot slot kijken we naar het aantal stappen waarin het werk in de deeltijdpensioenfase wordt verlaagd. Het merendeel van de respondenten heeft liever dat het aantal gewerkte uren per week in twee stappen dan in een stap wordt verminderd.

3.3 Het arbeidsaanbodeffect van deeltijdpensioen

Aan degenen met een eerste voorkeur voor deeltijdpensioen is de keuze voorgelegd tussen de alternatieve opties van vroegpensioen en uitgesteld pensioen. Uitstel van pensioen blijkt dan vaker favoriet dan vroegpensioen. Als er geen deeltijdpensioen zou zijn, dan zouden mensen dus gemiddeld langer doorwerken. Andersom geldt: als deeltijdpensioen mogelijk wordt gemaakt, stoppen mensen gemiddeld eerder met werken. Het deeltijdpensioeneffect is echter beperkt: gemiddeld daalt het arbeidsaanbod met ruim een maand (1,1 maanden).

Dit arbeidsaanbodeffect is kleiner indien de basispensioenleeftijd lager is (tabel 1). Bij een basispensioenleeftijd van 61 en 63 jaar is de animo voor vroegpensioen betrekkelijk laag (figuur 7). In absentie van deeltijdpensioen werken mensen daarom relatief vaak langer door. Bij een basispensioenleeftijd van 61 jaar zou zelfs nauwelijks

Tabel 1: Arbeidsaanbodeffecten naar opleidingsniveau en basispensioenleeftijd

	65	63	61	Totaal
Laag	-1,2	-1,2	-1,1	-1,2
Midden	-0,3	0,0	1,1	0,3
Hoog	-1,5	-1,2	0,0	-0,9
Totaal	-1,1	-0,9	-0,2	-0,7

Tabel 2: Arbeidsaanbodeffecten naar opleidingsniveau en SE- en IE-klasse

	SE1	SE2	SE3	IE1	IE2	IE3
Laag	-0,5	-3,6	-4,7	-3,7	-3,0	-2,7
Midden	4,9	-0,5	-2,2	-0,3	2,3	0,0
Hoog	1,9	-3,5	-4,3	-2,6	-3,4	-0,2

een negatief arbeidsaanbodeffect overblijven (-0,2 maanden, ofwel gemiddeld circa een week eerder met pensioen).

Tabel 1 laat zien hoe dit arbeidsaanbodeffect samenhangt met opleidingsniveau. Bij de basispensioenleeftijd van 65 jaar zijn de arbeidsaanbodeffecten negatief voor alle onderscheiden opleidingscategorieën. Het cijfer voor de middengroep is het kleinst. Met andere woorden, de mogelijkheid van deeltijdpensioen doet de arbeidsparticipatie van alle opleidingscategorieën dalen en dan vooral van de laag- en de hoogopgeleiden. Het beeld bij de basispensioenleeftijden van 61 en 63 jaar is vergelijkbaar.

Tabel 2 maakt nog een uitsplitsing naar verschillende SE- en IE-groepen. Gemiddeld genomen resulteert eenzelfde beeld: de introductie van deeltijdpensioen gaat met een vermindering van arbeidsparticipatie gepaard. Er zijn echter verschillen tussen de verschillende groepen. Als de verschillen tussen de vervangingsratio's van de drie pensioenopties erg groot zijn (SE3), is de vermindering van arbeidsparticipatie bij de introductie van deeltijdpensioen relatief groot. Aannemelijk is dat bij sterk verschillende vervangingsratio's relatief veel mensen voor uitgesteld pensioen kiezen als deeltijdpensioen niet beschikbaar is. Liggen de vervangingsratio's bij alle pensioenopties op een hoog niveau (IE3), dan is de vermindering van arbeidsparticipatie juist relatief beperkt. Ook dit is aannemelijk. Als deeltijdpensioen niet beschikbaar is, zullen vanwege een hoog inkomen relatief veel mensen voor een vroegpensioen kiezen.

Been et al. (2019) stellen de vraag op welke leeftijd respondenten met pensioen zijn gegaan dan wel op welke leeftijd ze naar verwachting met pensioen gaan. De respondenten worden op basis van hun antwoorden in drie groepen onderverdeeld:

Tabel 3: Arbeidsaanbodeffecten voor verschillende leeftijdscategorieën

Leeftijdscategorie	Effect in maanden
<63	2,0
63-64	1,0
>64	-2,1
SE-klassen	
SE1	0,7
SE2	-1,2
SE3	-1,7
IE-klassen	
IE1	-1,0
IE2	-0,8
IE3	-0,5

63-64 voor wie 63 of 64 jaar als antwoord geeft, <63 voor respondenten die eerder (verwachten te) pensioneren en >64 voor mensen met pensionering na 64 jaar.

De arbeidsaanbodeffecten van de invoering van een deeltijdpensioen lopen nu meer uiteen (zie tabel 3). Dat is te begrijpen; de groepen zijn nu breder van samenstelling. Onze eerdere resultaten worden in deze exercitie deels bevestigd. Bij een basispensioenleeftijd van 65 jaar is het arbeidsaanbodeffect van deeltijdpensioen negatief. Voor basispensioen op vroegere leeftijden is het effect kleiner. Een verschil met onze eerdere resultaten is dat de effecten bij de laagste leeftijdscategorieën nu positief zijn. De corresponderende analyse van substitutie- en inkomenseffecten bevestigt het eerdere beeld: hogere vervangingsratio's voor deeltijd- en vooral uitgesteld pensioen beïnvloeden de arbeidsaanbodeffecten negatief, hogere vervangingsratio's voor alle opties maken de arbeidsaanbodeffecten juist minder negatief.

4. Econometrische analyse

De analyse heeft tot dusver een beschrijvend karakter. Dat is indicatief, maar niet volledig. In het bijzonder blijft buiten beeld of verschillen tussen verschillende opties en groepen ook statistisch significant zijn. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen, presenteren we in deze sectie de resultaten van de schatting van een *multinomial logit model*.

Op basis hiervan constateren we dat de voorkeur voor deeltijdpensioen samenhangt met financiën en gezondheid. Tabel 4 toont de marginale effecten van de *logit*-schatting voor een basispensioenleeftijd van 65 jaar. Deze tabel laat zien dat een hogere beloning voor uitstel van pensioen in de vorm van een hogere vervangingsratio deeltijdpensioen aantrekkelijker maakt (SE3). Een stijging van de vervangingsratio met 20 procentpunten leidt tot een hogere waardering van deeltijdpensioen met 10.2 procentpunt. Een hoog inkomen in de pensioenfase, ongeacht de pensioenoptie die wordt gekozen (scenario's IE2 en IE3), maakt deeltijdpensioen minder aantrekkelijk. Een 20 procent lager loon in de deeltijdpensioenfase doet minder mensen voor de deeltijdpensioenoptie kiezen.

Wat gezondheid betreft: arbeidsongeschiktheid vermindert de kans dat iemand een deeltijdpensioen verkiest. Daarnaast spelen persoonskenmerken een belangrijke rol. Alleenstaanden en middenopgeleiden hebben een grotere voorkeur voor deeltijdpensioen. Aan de andere kant spelen inkomen, geslacht en leeftijd nauwelijks een rol. Voor de duur van het deeltijdpensioen geldt hetzelfde.

Tabel 5 herhaalt tabel 4, maar nu voor een basispensioenleeftijd van 63 jaar. Het beeld toont gelijkenissen: ook nu speelt de beloning voor uitstel een belangrijke rol. Hetzelfde geldt voor het loon tijdens de deeltijdpensioenfase. Er zijn echter ook verschillen. Inkomen in de pensioenfase heeft nu nauwelijks effect, net zo min als het (al dan niet) alleenstaand of arbeidsongeschikt zijn. Geslacht en leeftijd spelen nu wel een rol.

Tabel 6 rapporteert de resultaten bij een basispensioenleeftijd van 61 jaar. Het beeld is enigszins afwijkend. Wat het meest in het oog springt, is dat de grootte van de beloning voor uitstel van pensioen er nu niet toe doet. Een mogelijke verklaring is dat mensen juist bij een hogere basispensioenleeftijd hun keuze door financiële factoren, zoals de beloning voor uitstel, laten bepalen. Echter, dat de resultaten voor de leeftijden van 63 en 65 jaar parallel lopen, is hiermee in strijd. Een andere mogelijke verklaring is dat een basispensioenleeftijd van 61 jaar afwijkt van het jarenlange gebruik van 65 jaar als pensioenleeftijd en het recente besluit deze leeftijd stapsgewijs te verhogen. Mogelijk is het voor respondenten moeilijker zich in de

Tabel 4: Schatting van voorkeur voor vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen, basispensioenleeftijd 65 jaar

	Pr(vroegpensioen)	Pr(deeltijd- pensioen)	Pr(uitgesteld pensioen)
Leeftijd	-0,003** (0.001)	-0.000 (0.001)	0,003*** (0.001)
Vrouw	0.032 (0.020)	0.030 (0.020)	-0,062*** (0.015)
Alleenstaand	-0,080*** (0.021)	0,040** (0.021)	0,039** (0.015)
Stedelijkheid	0.010 (0.007)	0.005 (0.007)	-0,014*** (0.005)
Laagopgeleid	0.028 (0.023)	0.016 (0.024)	-0,044** (0.018)
Middenopgeleid	-0.001 (0.022)	0,058*** (0.022)	-0,057*** (0.017)
SE 2	-0.021 (0.022)	0,042 (0.021)	-0.021 (0.017)
SE 3	-0,065*** (0.021)	0,102*** (0.022)	-0,037** (0.017)
IE 2	0,074*** (0.021)	-0.016 (0.022)	-0,058*** (0.017)
IE 3	0,112*** (0.021)	-0,046** (0.022)	-0,066*** (0.017)
Gepensioneerd	0.017 (0.035)	0.003 (0.036)	-0.020 (0.027)
Arbeidsongeschikt	0,100*** (0.030)	-0,075** (0.030)	-0.025 (0.022)
Overige inkomensbron	0,071** (0.031)	-0,063** (0.031)	-0.008 (0.024)
Netto maandinkomen (log)	0.019 (0.018)	-0.011 (0.018)	-0.008 (0.014)
Korte duur deeltijdpensioen (4 i.p.v. 5 jaar)	-0,044*** (0.017)	0.013 (0.018)	0,031* (0.014)
Lagere loonvoet deeltijdpensioen	0.010 (0.017)	-0,036** (0.018)	0,027** (0.014)

*** Statistisch significantie op 1% niveau, ** Statistisch significantie op 5% niveau,

* Statistisch significantie op 10% niveau

vragen in te leven. Deze hypothese is in lijn met het gegeven dat in tabel 6 minder variabelen significant afwijken van nul dan in de tabellen 4 en 5. We kunnen echter niet achterhalen of deze verklaring juist is. Op twee punten zijn de resultaten in tabel 6 wel in lijn met die in tabel 4 en 5. Het effect van het loon in deeltijdpensioenfase is zoals eerder significant positief en het effect van het inkomen van de respondent insignificant.

Tabel 5: Schatting van voorkeur voor vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen, basispensioenleeftijd 63 jaar

	Pr(vroegpensioen)	Pr(deeltijd- pensioen)	Pr(uitgesteld pensioen)
Leeftijd	-0.001 (0.001)	-0,003** (0.001)	0,004*** (0.001)
Vrouw	0,055*** (0.018)	0,057*** (0.020)	-0,112*** (0.019)
Alleenstaand	-0,038** (0.019)	0.009 (0.021)	0.029 (0.019)
Stedelijkheid	0.000 (0.006)	0.009 (0.007)	-0.009 (0.007)
Laagopgeleid	0.009 (0.021)	0,040* (0.024)	-0,048** (0.022)
Middenopgeleid	-0.013 (0.020)	0,062*** (0.022)	-0,048** (0.020)
SE 2	-0,075*** (0.020)	0,090*** (0.022)	-0.015 (0.020)
SE 3	-0,095*** (0.019)	0,093*** (0.022)	0.003 (0.020)
IE 2	0,054*** (0.019)	0.006 (0.022)	-0,060*** (0.020)
IE 3	0,049*** (0.019)	-0.001 (0.022)	-0,048** (0.020)
Gepensioneerd	0.016 (0.031)	0.007 (0.036)	-0.022 (0.033)
Arbeidsongeschikt	0.001 (0.026)	0.031 (0.030)	-0.032 (0.027)
Overige inkomensbron	0.024 (0.028)	-0.012 (0.031)	-0.012 (0.030)
Netto maandinkomen (log)	-0.001 (0.016)	-0.007 (0.018)	0.008 (0.017)
Korte duur deeltijdpensioen (4 i.p.v. 5 jaar)	-0.019 (0.016)	0.008 (0.018)	0.011 (0.016)
Lagere loonvoet deeltijdpensioen	0.024 (0.016)	-0,047*** (0.018)	0.023 (0.016)

*** Statistisch significantie op 1% niveau, ** Statistisch significantie op 5% niveau,

* Statistisch significantie op 10% niveau

Tabel 6: Schatting van voorkeur voor vroegpensioen, deeltijdpensioen en uitgesteld pensioen, basispensioenleeftijd 61 jaar

	Pr(vroegpensioen)	Pr(deeltijd- pensioen)	Pr(uitgesteld pensioen)
Leeftijd	-0.001 (0.001)	-0,003** (0.001)	0,004*** (0.001)
Vrouw	0.018 (0.016)	0,096*** (0.019)	-0,110*** (0.020)
Alleenstaand	-0.025 (0.017)	-0.008 (0.020)	0.033 (0.021)
Stedelijkheid	0.005 (0.006)	0.009 (0.007)	-0,013* (0.007)
Laagopgeleid	-0.014 (0.018)	0,060*** (0.023)	-0,045* (0.023)
Middenopgeleid	-0.026 (0.017)	0,080*** (0.021)	-0,054** (0.022)
SE 2	-0,078*** (0.018)	0.018 (0.021)	0,061*** (0.021)
SE 3	-0,106*** (0.017)	0.022 (0.021)	0,083*** (0.021)
IE 2	0.012 (0.017)	-0.002 (0.021)	-0.010 (0.022)
IE 3	0,031* (0.017)	0.002 (0.021)	-0.033 (0.022)
Gepensioneerd	0.014 (0.028)	0.009 (0.035)	-0.024 (0.035)
Arbeidsongeschikt	0.002 (0.024)	0.008 (0.029)	-0.010 (0.030)
Overige inkomensbron	0.024 (0.025)	-0.001 (0.031)	-0.023 (0.031)
Netto maandinkomen (log)	-0.018 (0.013)	-0.016 (0.017)	0,034* (0.018)
Korte duur deeltijdpensioen (4 i.p.v. 5 jaar)	0,027* (0.014)	-0.026 (0.017)	-0.002 (0.018)
Lagere loonvoet deeltijdpensioen	0,030** (0.014)	-0,055*** (0.017)	0.025 (0.018)

*** Statistisch significantie op 1% niveau, ** Statistisch significantie op 5% niveau,

* Statistisch significantie op 10% niveau

5. Conclusie

De animo voor deeltijdpensioen is groot. Circa twee op de vijf geënquêteerden heeft belangstelling voor deze optie. De belangstelling geldt voor alle opleidingsniveaus en beide geslachten in ongeveer dezelfde mate. De belangstelling voor deeltijdpensioen is groter naarmate de basispensioenleeftijd hoger ligt. Als gevolg van de stijgende AOW-leeftijd kan dus worden verwacht dat de animo voor deeltijdpensioen in de (nabije) toekomst verder toeneemt.

Een bepalende factor is de hoogte van de vervangingsratio. Een hogere vervangingsratio voor deeltijdpensioen maakt deze optie aantrekkelijker. In dezelfde lijn wordt de animo voor deeltijdpensioen groter als werk tijdens de deeltijdpensioenfase met een hoger loon gepaard gaat. In beide gevallen is sprake van een substitutie-effect: het gebruik van deeltijdpensioen wordt financieel aantrekkelijker in vergelijking met de alternatieven vroegpensioen en uitgesteld pensioen.

Of een huishouden rijk of arm is heeft geen belangrijke invloed op de vraag naar deeltijdpensioen. Een mogelijke interpretatie van dit resultaat is dat een hoog inkomen sommigen ertoe aanzet om te kiezen voor vroegpensioen in plaats van deeltijdpensioen en anderen juist motiveert voor deeltijdpensioen in plaats van uitgesteld pensioen. Per saldo verandert er dan weinig aan de animo voor deeltijdpensioen.

Deeltijdpensioen gaat gepaard met een lichte achteruitgang van de arbeidsparticipatie. Mensen met een voorkeur voor deeltijdpensioen kiezen, als deze optie niet beschikbaar is, gemiddeld vaker voor uitgesteld pensioen dan voor vroegpensioen. De achteruitgang in arbeidsparticipatie is beperkt. Opvallend is dat vooral laag- én hoogopgeleiden minder gaan werken bij de mogelijkheid van deeltijdpensioen, terwijl middelbaar opgeleiden geen effect laten zien. Naarmate de basispensioenleeftijd stijgt en de animo voor deeltijdpensioen toeneemt, kan ook het negatieve participatie-effect in de loop van de tijd groter worden. Bij een hogere AOW-leeftijd kunnen meer mensen gebruik gaan maken van deeltijdpensioen om zo hun gewerkte uren op hogere leeftijd te beperken.

Een beperking van deze studie is dat resultaten uit de vignettenanalyse kunnen afwijken van daadwerkelijk gedrag, bijvoorbeeld doordat mensen sociaal wenselijke antwoorden geven. De robuustheid van resultaten bij een groot aantal deelvragen geeft echter vertrouwen in de resultaten (Been et al., 2019). De door ons afgeleide substitutie- en inkomenseffecten zijn in lijn met eerdere literatuur, wat dit vertrouwen versterkt. Bovendien suggereert de studie een duidelijke rol voor het normeffect, zoals dat ook in eerdere studies is gesignaleerd (Van Rooij et al., 2014). Ook dat geeft vertrouwen dat onze resultaten betekenis hebben voor de optie van deeltijdpensioen in de huidige Nederlandse context.

Literatuur

- Been, J., Kantarcı, T. en D. van Vuuren, 2019, Labor supply effects of partial retirement, to be published.
- Been, J. en O. van Vliet (2017). Early retirement across Europe. Does non-standard employment increase participation of older workers? *Kyklos*, 70(2), 163–188.
- Berg, P., M. Hamman, M. Piszczek en C. Ruhm (2015). Can Policy Facilitate Partial Retirement? Evidence from Germany, NBER Working Paper 21478.
- Bolhaar, J. en D. van Vuuren, 2018, Geleidelijke uittreding en de rol van deeltijdpensioen, Netspar Design Paper 100.
- Ghent, L.S., S.G. Alle, en R.L. Clark (2001). The impact of a new phased retirement option on faculty retirement decisions. *Research on Aging*, 23(6), 671–693.
- Graf, N., H. Hofer en R. Winter-Ebmer (2011). Labor supply effects of a subsidized old-age part-time scheme in Austria. *Zeitschrift für ArbeitsmarktForschung – Journal for Labour Market Research*, 44(3), 217–229.
- Kantarcı, T. en A. van Soest, 2008. Gradual retirement: preferences and limitations. *De Economist*, 156 (2), 113–144.
- Van Rooij, M., N. Vermeer en D. van Vuuren, 2014, Sociale interacties van invloed op de arbeidsparticipatie van ouderen, NEA Paper 53, Netspar.
- Van Soest, A.H.O., A. Kapteyn en J. M. Zissimopoulos (2007). Using stated preferences data to analyze preferences for full and partial retirement, *IZA Discussion Paper* nr. 2785.
- Vroom, R., J.-M. van Sonsbeek en R. Albas (2012). Deeltijdpensioen in Nederland verkleint arbeidsaanbod. *Economisch Statistische Berichten*, 4645, 612–615.
- Wadensjö, E. (2006). Part-time pensions and part-time work in Sweden. *European Papers on the New Welfare*, 6, 29–45.

OVERZICHT UITGAVEN IN DE DESIGN PAPER SERIE

- 1 Naar een nieuw pensioencontract (2011)
Lans Bovenberg en Casper van Ewijk
- 2 Langlevensrisico in collectieve pensioencontracten (2011)
Anja De Waegenaere, Alexander Paulis en Job Stigter
- 3 Bouwstenen voor nieuwe pensioencontracten en uitdagingen voor het toezicht daarop (2011)
Theo Nijman en Lans Bovenberg
- 4 European supervision of pension funds: purpose, scope and design (2011)
Niels Kortleve, Wilfried Mulder and Antoon Pelsser
- 5 Regulating pensions: Why the European Union matters (2011)
Ton van den Brink, Hans van Meerten and Sybe de Vries
- 6 The design of European supervision of pension funds (2012)
Dirk Broeders, Niels Kortleve, Antoon Pelsser and Jan-Willem Wijckmans
- 7 Hoe gevoelig is de uittredeleeftijd voor veranderingen in het pensioenstelsel? (2012)
Didier Fouarge, Andries de Grip en Raymond Montizaan
- 8 De inkomensverdeling en levensverwachting van ouderen (2012)
MARIKE Knoef, Rob Alessie en Adriaan Kalwij
- 9 Marktconsistente waardering van zachte pensioenrechten (2012)
Theo Nijman en Bas Werker
- 10 De RAM in het nieuwe pensioenakkoord (2012)
Frank de Jong en Peter Schotman
- 11 The longevity risk of the Dutch Actuarial Association's projection model (2012)
Frederik Peters, Wilma Nusselder and Johan Mackenbach
- 12 Het koppelen van pensioenleeftijd en pensioenaanspraken aan de levensverwachting (2012)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg en Tim Boonen
- 13 Impliciete en expliciete leeftijdsdifferentiatie in pensioencontracten (2013)
Roel Mehlkopf, Jan Bonenkamp, Casper van Ewijk, Harry ter Rele en Ed Westerhout
- 14 Hoofdlijnen Pensioenakkoord, juridisch begrepen (2013)
Mark Heemskerk, Bas de Jong en René Maatman
- 15 Different people, different choices: The influence of visual stimuli in communication on pension choice (2013)
Elisabeth Brüggén, Ingrid Rohde and Mijke van den Broeke
- 16 Herverdeling door pensioenregelingen (2013)
Jan Bonenkamp, Wilma Nusselder, Johan Mackenbach, Frederik Peters en Harry ter Rele
- 17 Guarantees and habit formation in pension schemes: A critical analysis of the floor-leverage rule (2013)
Frank de Jong and Yang Zhou
- 18 The holistic balance sheet as a building block in pension fund supervision (2013)
Erwin Fransen, Niels Kortleve, Hans Schumacher, Hans Staring and Jan-Willem Wijckmans
- 19 Collective pension schemes and individual choice (2013)
Jules van Binsbergen, Dirk Broeders, Myrthe de Jong and Ralph Koijen
- 20 Building a distribution builder: Design considerations for financial investment and pension decisions (2013)
Bas Donkers, Carlos Lourenço, Daniel Goldstein and Benedict Dellaert

- 21 Escalerende garantietoezeggingen: een alternatief voor het StAr RAM-contract (2013)
Servaas van Bilsen, Roger Laeven en Theo Nijman
- 22 A reporting standard for defined contribution pension plans (2013)
Kees de Vaan, Daniele Fano, Heriaht Mens and Giovanna Nicodano
- 23 Op naar actieve pensioenconsumenten: Inhoudelijke kenmerken en randvoorwaarden van effectieve pensioencommunicatie (2013)
Niels Kortleve, Guido Verbaal en Charlotte Kuiper
- 24 Naar een nieuw deelnemergericht UPO (2013)
Charlotte Kuiper, Arthur van Soest en Cees Dert
- 25 Measuring retirement savings adequacy; developing a multi-pillar approach in the Netherlands (2013)
MARIKE Knoef, Jim Been, Rob Alessie, Koen Caminada, Kees Goudswaard, and Adriaan Kalwijn
- 26 Illiquiditeit voor pensioenfondsen en verzekeraars: Rendement versus risico (2014)
Joost Driessen
- 27 De doorsneesystematiek in aanvullende pensioenregelingen: effecten, alternatieven en transitiepaden (2014)
Jan Bonenkamp, RYANNE COX en Marcel Lever
- 28 EIOPA: bevoegdheden en rechtsbescherming (2014)
Ivor Witte
- 29 Een institutionele beleggersblik op de Nederlandse woningmarkt (2013)
Dirk Brounen en Ronald Mahieu
- 30 Verzekeraar en het reële pensioencontract (2014)
Jolanda van den Brink, Erik Lutjens en Ivor Witte
- 31 Pensioen, consumptiebehoeften en ouderenzorg (2014)
MARIKE Knoef, Arjen Hussem, Arjan Soede en Jochem de Bresser
- 32 Habit formation: implications for pension plans (2014)
Frank de Jong and Yang Zhou
- 33 Het Algemeen pensioenfonds en de taakafbakening (2014)
Ivor Witte
- 34 Intergenerational Risk Trading (2014)
Jiajia Cui and Eduard Ponds
- 35 Beëindiging van de doorsneesystematiek: juridisch navigeren naar alternatieven (2015)
Dick Boeijen, Mark Heemskerk en René Maatman
- 36 Purchasing an annuity: now or later? The role of interest rates (2015)
Thijs Markwat, Roderick Molenaar and Juan Carlos Rodriguez
- 37 Entrepreneurs without wealth? An overview of their portfolio using different data sources for the Netherlands (2015)
Mauro Mastrogiacomio, Yue Li and Rik Dillingh
- 38 The psychology and economics of reverse mortgage attitudes. Evidence from the Netherlands (2015)
Rik Dillingh, Henriëtte Prast, Mariacristina Rossi and Cesira Urzì Brancati
- 39 Keuzevrijheid in de uittreedleeftijd (2015)
Arthur van Soest
- 40 Afschaffing doorsneesystematiek: verkenning van varianten (2015)
Jan Bonenkamp en Marcel Lever
- 41 Nederlandse pensioenopbouw in internationaal perspectief (2015)
MARIKE Knoef, Kees Goudswaard, Jim Been en Koen Caminada
- 42 Intergenerationele risicodeling in collectieve en individuele pensioencontracten (2015)
Jan Bonenkamp, Peter Broer en Ed Westerhout
- 43 Inflation Experiences of Retirees (2015)
Adriaan Kalwijn, Rob Alessie, Jonathan Gardner and Ashik Anwar Ali
- 44 Financial fairness and conditional indexation (2015)
Torsten Kleinow and Hans Schumacher
- 45 Lessons from the Swedish occupational pension system (2015)
Lans Bovenberg, RYANNE COX and Stefan Lundbergh

- 46 Heldere en harde pensioenrechten onder een PPR (2016)
Mark Heemskerk, René Maatman en Bas Werker
- 47 Segmentation of pension plan participants: Identifying dimensions of heterogeneity (2016)
Wiebke Eberhardt, Elisabeth Brüggem, Thomas Post and Chantal Hoet
- 48 How do people spend their time before and after retirement? (2016)
Johannes Binswanger
- 49 Naar een nieuwe aanpak voor risicoprofiel-meting voor deelnemers in pensioenregelingen (2016)
Benedict Dellaert, Bas Donkers, Marc Turlings, Tom Steenkamp en Ed Vermeulen
- 50 Individueel defined contribution in de uitkeringsfase (2016)
Tom Steenkamp
- 51 Wat vinden en verwachten Nederlanders van het pensioen? (2016)
Arthur van Soest
- 52 Do life expectancy projections need to account for the impact of smoking? (2016)
Frederik Peters, Johan Mackenbach en Wilma Nusselder
- 53 Effecten van gelaagdheid in pensioen-documenten: een gebruikersstudie (2016)
Louise Nell, Leo Lentz en Henk Pander Maat
- 54 Term Structures with Converging Forward Rates (2016)
Michel Vellekoop and Jan de Kort
- 55 Participation and choice in funded pension plans (2016)
Manuel García-Huitrón and Eduard Ponds
- 56 Interest rate models for pension and insurance regulation (2016)
Dirk Broeders, Frank de Jong and Peter Schotman
- 57 An evaluation of the nFTK (2016)
Lei Shu, Bertrand Melenberg and Hans Schumacher
- 58 Pensioenen en inkomensongelijkheid onder ouderen in Europa (2016)
Koen Caminada, Kees Goudswaard, Jim Been en Marike Knoef
- 59 Towards a practical and scientifically sound tool for measuring time and risk preferences in pension savings decisions (2016)
Jan Potters, Arno Riedl and Paul Smeets
- 60 Save more or retire later? Retirement planning heterogeneity and perceptions of savings adequacy and income constraints (2016)
Ron van Schie, Benedict Dellaert and Bas Donkers
- 61 Uitstroom van oudere werknemers bij overheid en onderwijs. Selectie uit de poort (2016)
Frank Cörvers en Janneke Wilschut
- 62 Pension risk preferences. A personalized elicitation method and its impact on asset allocation (2016)
Gosse Alserda, Benedict Dellaert, Laurens Swinkels and Fieke van der Lecq
- 63 Market-consistent valuation of pension liabilities (2016)
Antoon Pelsser, Ahmad Salahnejhad and Ramon van den Akker
- 64 Will we repay our debts before retirement? Or did we already, but nobody noticed? (2016)
Mauro Mastrogiacommo
- 65 Effectieve ondersteuning van zelfmanagement voor de consument (2016)
Peter Lapperre, Alwin Oerlemans en Benedict Dellaert
- 66 Risk sharing rules for longevity risk: impact and wealth transfers (2017)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg and Thijs Markwat
- 67 Heterogeniteit in doorsneeproblematiek. Hoe pakt de transitie naar degressieve opbouw uit voor verschillende pensioenfondsen? (2017)
Loes Frehen, Wouter van Wel, Casper van Ewijk, Johan Bonekamp, Joost van Valkengoed en Dick Boeijen
- 68 De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen (2017)
MARIKE Knoef, Jim Been, Koen Caminada, Kees Goudswaard en Jason Rhuggenaath

- 69 De combinatie van betaald en onbetaald werk in de jaren voor pensioen (2017)
Marleen Damman en Hanna van Solinge
- 70 Default life-cycles for retirement savings (2017)
Anna Grebenchtchikova, Roderick Molenaar, Peter Schotman en Bas Werker
- 71 Welke keuzemogelijkheden zijn wenselijk vanuit het perspectief van de deelnemer? (2017)
Casper van Ewijk, Roel Mehlkopf, Sara van den Bleeken en Chantal Hoet
- 72 Activating pension plan participants: investment and assurance frames (2017)
Wiebke Eberhardt, Elisabeth Brüggen, Thomas Post en Chantal Hoet
- 73 Zerotopia – bounded and unbounded pension adventures (2017)
Samuel Sender
- 74 Keuzemogelijkheden en maatwerk binnen pensioenregelingen (2017)
Saskia Bakels, Agnes Joseph, Niels Kortleve en Theo Nijman
- 75 Polderen over het pensioenstelsel. Het debat tussen de sociale partners en de overheid over de oudedagvoorzieningen in Nederland, 1945–2000 (2017)
Paul Brusse
- 76 Van uitkeringsovereenkomst naar PPR (2017)
Mark Heemskerk, Kees Kamminga, René Maatman en Bas Werker
- 77 Pensioenresultaat bij degressieve opbouw en progressieve premie (2017)
Marcel Lever en Sander Muns
- 78 Bestedingsbehoeften bij een afnemende gezondheid na pensionering (2017)
Lieke Kools en Marike Knoef
- 79 Model Risk in the Pricing of Reverse Mortgage Products (2017)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg, Hans Schumacher, Lei Shu and Lieke Werner
- 80 Expected Shortfall voor toezicht op verzekeraars: is het relevant? (2017)
Tim Boonen
- 81 The Effect of the Assumed Interest Rate and Smoothing on Variable Annuities (2017)
Anne G. Balter and Bas J.M. Werker
- 82 Consumer acceptance of online pension investment advice (2017)
Benedict Dellaert, Bas Donkers and Carlos Lourenço
- 83 Individualized life-cycle investing (2017)
Gréta Oleár, Frank de Jong and Ingmar Minderhoud
- 84 The value and risk of intergenerational risk sharing (2017)
Bas Werker
- 85 Pensioenwensen voor en na de crisis (2017)
Jochem de Bresser, Marike Knoef en Lieke Kools
- 86 Welke vaste dalingen en welk beleggings-beleid passen bij gewenste uitkeringsprofielen in verbeterde premieregelingen? (2017)
Johan Bonekamp, Lans Bovenberg, Theo Nijman en Bas Werker
- 87 Inkomens- en vermogensafhankelijke eigen bijdragen in de langdurige ouderenzorg: een levensloopperspectief (2017)
Arjen Hussem, Harry ter Rele en Bram Wouterse
- 88 Creating good choice environments – Insights from research and industry practice (2017)
Elisabeth Brüggen, Thomas Post and Kimberley van der Heijden
- 89 Two decades of working beyond age 65 in the Netherlands. Health trends and changes in socio-economic and work factors to determine the feasibility of extending working lives beyond age 65 (2017)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt and Suzan van der Pas
- 90 Cardiovascular disease in older workers. How can workforce participation be maintained in light of changes over time in determinants of cardiovascular disease? (2017)
Dorly Deeg, E. Burgers and Maaïke van der Noordt
- 91 Zicht op zzp-pensioen (2017)
Wim Zwinkels, Marike Knoef, Jim Been, Koen Caminada en Kees Goudswaard
- 92 Return, risk, and the preferred mix of PAYG and funded pensions (2017)
Marcel Lever, Thomas Michielsen and Sander Muns

- 93 Life events and participant engagement in pension plans (2017)
Matthew Blakstad, Elisabeth Brüggén and Thomas Post
- 94 Parttime pensioneren en de arbeids-participatie (2017)
Raymond Montizaan
- 95 Keuzevrijheid in pensioen: ons brein wil niet kiezen, maar wel gekozen hebben (2018)
Walter Limpens en Joyce Vonken
- 96 Employability after age 65? Trends over 23 years in life expectancy in good and in poor physical and cognitive health of 65–74-year-olds in the Netherlands (2018)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt, Emiel Hoogendijk, Hanneke Comijs and Martijn Huisman
- 97 Loslaten van de verplichte pensioenleeftijd en het organisatieklimaat rondom langer doorwerken (2018)
Jaap Oude Mulders, Kène Henkens en Harry van Dalen
- 98 Overgangseffecten bij introductie degressieve opbouw (2018)
Bas Werker
- 99 You're invited – RSVP! The role of tailoring in incentivising people to delve into their pension situation (2018)
Milena Dinkova, Sanne Elling, Adriaan Kalwij en Leo Lentz
- 100 Geleidelijke uittreding en de rol van deeltijdpensioen (2018)
Jonneke Bolhaar en Daniël van Vuuren
- 101 Naar een model voor pensioen-communicatie (2018)
Leo Lentz, Louise Nell en Henk Pander Maat
- 102 Tien jaar UPO. Een terugblik en vooruitblik op inhoud, doelen en effectiviteit (2018)
Sanne Elling en Leo Lentz
- 103 Health and household expenditures (2018)
Raun van Ooijen, Jochem de Bresser en Marike Knoef
- 104 Keuzevrijheid in de uitkeringsfase: internationale ervaringen (2018)
Marcel Lever, Eduard Ponds, Rik Dillingh en Ralph Stevens
- 105 The move towards riskier pension products in the world's best pension systems (2018)
Anne G. Balter, Malene Kallestrup-Lamb and Jesper Rangvid
- 106 Life Cycle Option Value: The value of consumer flexibility in planning for retirement (2018)
Sonja Wendel, Benedict Dellaert and Bas Donkers
- 107 Naar een duidelijk eigendomsbegrip (2018)
Jop Tangelder
- 108 Effect van stijging AOW-leeftijd op arbeids-ongeschiktheid (2018)
Rik Dillingh, Jonneke Bolhaar, Marcel Lever, Harry ter Rele, Lisette Swart en Koen van der Ven
- 109 Is de toekomst gearriveerd? Data science en individuele keuzemogelijkheden in pensioen (2018)
Wesley Kaufmann, Bastiaan Starink en Bas Werker
- 110 De woontevredenheid van ouderen in Nederland (2018)
Jan Rouwendal
- 111 Towards better prediction of individual longevity (2018)
Dorly Deeg, Jan Kardaun, Maaïke van der Noordt, Emiel Hoogendijk en Natasja van Schoor
- 112 Framing in pensioenkeuzes. Het effect van framing in de keuze voor beleggingsprofiel in DC-plannen naar aanleiding van de Wet verbeterde premieregeling (2018)
Marijke van Putten, Rogier Potter van Loon, Marc Turlings en Eric van Dijk
- 113 Working life expectancy in good and poor self-perceived health among Dutch workers aged 55–65 years with a chronic disease over the period 1992–2016 (2019)
Astrid de Wind, Maaïke van der Noordt, Dorly Deeg and Cécile Boot
- 114 Working conditions in post-retirement jobs: A European comparison (2019)
Ellen Dingemans and Kène Henkens

- 115 Is additional indebtedness the way to increase mortgage-default insurance coverage? (2019)
Yeorim Kim, Mauro Mastrogiacomio, Stefan Hochguertel and Hans Bloemen
- 116 Appreciated but complicated pension Choices? Insights from the Swedish Premium Pension System (2019)
Monika Böhnke, Elisabeth Brüggén and Thomas Post
- 117 Towards integrated personal financial planning. Information barriers and design propositions (2019)
Nitesh Bharosa and Marijn Janssen
- 118 The effect of tailoring pension information on navigation behavior (2019)
Milena Dinkova, Sanne Elling, Adriaan Kalwij and Leo Lentz
- 119 Opleiding, levensverwachting en pensioenleeftijd: een vergelijking van Nederland met andere Europese landen (2019)
Johan Mackenbach, José Rubio Valverde en Wilma Nusselder
- 120 Giving with a warm hand: Evidence on estate planning and bequests (2019)
Eduard Suari-Andreu, Raun van Ooijen, Rob J.M. Alessie and Viola Angelini
- 121 Investeren in menselijk kapitaal: een gecombineerd werknemers- en werkgeversperspectief (2019)
Raymond Montizaan, Merlin Nieste en Davey Poulissen
- 122 The rise in life expectancy – corresponding rise in subjective life expectancy? Changes over the period 1999–2016 (2019)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt, Noëlle Sant, Henrike Galenkamp, Fanny Janssen and Martijn Huisman
- 123 Pensioenaanvullingen uit het eigen woningbezit (2019)
Dirk Brounen, Niels Kortleve en Eduard Ponds
- 124 Personal and work-related predictors of early exit from paid work among older workers with health limitations (2019)
Nils Plomp, Sascha de Breij and Dorly Deeg
- 125 Het delen van langlevensrisico (2019)
Anja De Waegenaere, Agnes Joseph, Pascal Janssen en Michel Vellekoop
- 126 Maatwerk in pensioencommunicatie (2019)
Sanne Elling en Leo Lentz
- 127 Dutch Employers' Responses to an Aging Workforce: Evidence from Surveys, 2009–2017 (2019)
Jaap Oude Mulders, Kène Henkens and Hendrik P. van Dalen
- 128 Preferences for solidarity and attitudes towards the Dutch pension system – Evidence from a representative sample (2019)
Arno Riedl, Hans Schmeets and Peter Werner
- 129 Deeltijdpensioen geen wondermiddel voor langer doorwerken (2019)
Henk-Wim de Boer, Tunga Kantarcı, Daniel van Vuuren en Ed Westerhout

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

Dit is een uitgave van:

Netspar

Telefoon 013 466 2109

E-mail info@netspar.nl

www.netspar.nl

Augustus 2019